

С. В. Переверзєв

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТОПИСНОГО ЧОРНОБИЛЯ

Стаття присвячена результатам археологічних досліджень літописного Чорнобиля у 2004—2015 рр. Дається короткий опис топографічних та стратиграфічних особливостей пам'ятки, виявлених об'єктів та артефактів. Розглядаються деякі проблемні питання.

Ключові слова: городище, зона відчуження, культурний шар давньоруського часу, планіграфія, стратиграфічні особливості, топографія.

Першу згадку про існування міста Чорнобиля знаходимо в Іпатіївському літопису, який свідчить, що 1193 р. князь Вишгородський і Туровський Ростислав (1180—1195), син великого князя Київського Рюрика, «ѣха с лововъ ѿ Чернобыля в Торцькыи» (поїхав з ловів від Чорнобиля в Торцький) [Ипатъевская..., 2001, с. 677].

Наступна згадка про Чорнобиля міститься у т.зв. «Списку городов дальних и ближних»: «А се Киевскыи гроди: ...на Припетѣ Чернобыль» [Новгородская..., 2000, с. 476]. Список датується 1380 р., але більшість дослідників погоджується, що основою для «Списку» служив якийсь текст давньоруського походження [Тихомиров, 1979, с. 84—89].

На думку П. Клепатського, який посилається на грамоту Олелька Володимировича шляхтичу Ларіону Олельковичу, вже в середині XV ст. існує Чорнобильський замок, який, очевидно, був розорений татарами (близько 1473 чи 1482 р.) й відновлений лише у 20-х рр. XVI ст. [Клепатский, 2007, с. 254].

Історія археологічних досліджень. Різні періоди існування Чорнобиля відображені у багатьох історичних джерелах, проте археологічні дослідження міста майже не проводилися, хоча

його околиці були відносно непогано досліджені на початку ХХ ст. та за часів СРСР. Тривалий час не було відоме й точне місце розташування літописного м. Чорнобиля.

Уперше археологічні дослідження в Чорнобилі та його околицях були проведені С. П. Вельміним. Влітку 1914 р. Київським товариством охорони пам'яток старовини та мистецтва разом з Київським відділенням Імператорського Руського Воєнно-Історичного товариства з ініціативи С. П. Вельміна була проведена екскурсія в Чорнобиля. Спеціально до приїзду екскурсантів С. П. Вельміним в місті та околицях були проведені археологічні дослідження. Зокрема у Чорнобилі було здійснено шурфування садиби замку («замок Ходкевича», місце розташування сучасного Парку Слави), повністю розкопано один курган в садибі А. Коваленка (групоспалення, що було датоване ІХ—Х ст.). Розкопки ще одного кургану тієї самої групи не були закінчені [Вельмин, 1914, с. 4].

Під час досліджень С. П. Вельмін знаходив у межах міста фрагменти кераміки, на його думку, Х—ХІ ст., «кирпичи великокняжеской эпохи» (уламки плінфи?), металеві вироби давньоруського часу (?). У місті, а також навкруги нього, дослідник засвідчив існування декількох груп курганів (від 8 до 12 курганів кожна) [Вельмин, 1914, с. 1, 2].

Крім того, С. П. Вельміним були оглянуті й досліджені розмиті весняним паводком печери в ур. Стрижев (2 версти вище по течії р. Стара Прип'ять від Чорнобиля), датування і призначення яких залишилося нез'ясованим. Також проведені обміри, складено план та розрізано вал городища в ур. Гримове (садиба Казначеева, сучасне с. Лелів). Під час дослідження городища знайдено велику кількість орнаментованої

кераміки, яку, на думку дослідника, потрібно датувати IX—X ст. [Вельмін, 1914, с. 3, 6—8, рис. II—VI].

Хоча про це не було заявлено офіційно, здається, що головною метою досліджень С. П. Вельміним території Чорнобиля було виявлення місцезнаходження літописного городища.

Літописний (на нашу думку) Чорнобиль було відкрито 2003 р. експедицією Інституту археології НАН України за договором із МНС України № 10/4-96 під керівництвом В. О. Манька. Під час шурфування на території сучасного міста на одному з мисів, що розташований між Іллінською церквою та Парком Слави (рис. 6; тут і далі див. кольорову вклейку), на території покинутих садиб по вул. Петровського В. О. Маньком було зафіксовано наявність неушкоджених ділянок давньоруського культурного шару, потужністю до одного метра [Манько та ін., 2003/171]. 2004 р. дослідником були проведені перші стаціонарні розкопки на площі близько 56 м², що започаткували археологічні дослідження літописного міста. 2007 р. археологічною експедицією під керівництвом О. В. Переверзевої було проведено топографічну зйомку мису, на якому розташоване городище [Манько, Переверзева, 2009, с. 263—265]. З 2005 р. до сьогодні дослідження проводяться під керівництвом С. В. Переверзева. За цей період було досліджено 236 м². Таким чином, протягом 2004—2015 рр. на городищі було досліджено площу 292 м². Частково досліджено та законсервовано близько 30 м² (рис. 6) [Зоценко, Колибенко, 2009, с. 61—63; Переверзев, 2010, с. 328—334; 2011, с. 475—482].

Топографія та планіграфія. Городище розташоване на високому овалі мисі корінної тераси правого берега р. Прип'ять на просторі між мисами, на яких розташовані Іллінська церква з півдня та Парк Слави з півночі.

Мис має висоту близько 40—50 м над рівнем заплави р. Прип'ять та розміри 75×60 м і займає площу близько 0,45 га. Східна сторона мису обмежена крутим схилом, який спускається до надзаплавної тераси р. Прип'ять, південна — «подільським узвозом», що спускається в заплаву, північна та західна — досить чітко визначаються за залишками давнього яру (залишками зруйнованого давньоруського рову?), глибиною 2—5 м. Відомо, що яр був частково засипаний під час будівельних робіт у XX ст.

Площа городища досить рівне місце, де розташовані покинуті приватні будинки та господарчі будівлі XX ст., які зруйнували значну частину культурного шару пам'ятки. Найкраще збереглася центральна частина мису, яка була зайнята садибами. Складність розкопок цієї площі зумовлена наявністю багатьох дерев та кущів.

Для топографічної зйомки був обраний репер у центрі мису. Ізобарні лінії проводилися через 0,5 м. Падіння відбувається з інтенсивністю

в середньому до 0,5 м на 10 м як за лінією південь — північ, так і за лінією схід — захід. Роботи проводилися із застосуванням оптичного нівеліру НІК-2.

Прив'язка городища до існуючих будинків дає можливість точної кореляції відзнятої ділянки з будь-якою мапою масштабів від 1:10000 й менше (рис. 6).

Важливим недоліком отриманого топоплану є відсутність прив'язки до р. Прип'ять. На жаль, відсутність потрібних приладів, а також велика кількість дерев та кущів у заплаві, унеможливило проведення цього важливого компонента топографічних робіт.

Методика досліджень. Роботи на місці розташування пам'ятки починаються з розчистки від дерев, кущів та сміття обраної для розкопу ділянки. Зазвичай для виконання таких робіт залучаються працівники підприємства «Чорнобильська Пуща». Після горизонтальної зачистки від залишків сміття дернового шару, площа розкопу розмічається на умовні квадрати 2×2 м з цифровою або літерно-цифровою сіткою. Денна поверхня розкопу та всіх кутів квадратів фіксується за допомогою оптичного нівеліру.

На жаль, у різні роки досліджень була застосована різна методика відпрацювання культурного шару. У 2004—2006 рр. культурний шар розбирався лопатами нарізками по 3—5 см умовними горизонтами на глибину 10—20 см, об'єкти вибиралися кельмами та ножами. 2008 р. методику дослідження було змінено: верхній дерновий пласт знімався лопатами, після чого вся площа розкопу відпрацьовувалась кельмами та ножами умовними шарами 3—5 см; кожна індивідуальна знахідка або скупчення кераміки наносилися на план із використанням оптичного нівеліру. Основною метою такого методу досліджень була спроба виявити та зафіксувати характер залягання культурних шарів за планіграфічним розташуванням артефактів. Під час опрацювання польової документації (планів та розрізів) було з'ясовано, що такий метод не є ефективним та не дав очікуваних результатів. 2013 р. методику розкопок було вдосконалено: всі шари та об'єкти відпрацьовувалися ножами та кельмами з подальшим пересіванням відпрацьованого седименту через сито з отвором 0,3 мм. А з 2014 р. додатково застосовується промивання частини ґрунту через сито з отвором 0,1 мм.

Фіксація об'єктів, культурних шарів та стратиграфічних особливостей проводяться за допомогою оптичного нівеліру.

Стратиграфія та опис культурного шару. Розкопки городища 2008 р. показали таку стратиграфію:

1. До 0,3 м (від рівня денної поверхні) — дерновий та орний гумусований шар;
2. 0,3—0,7 м — чорний гумусований супісок;
3. 0,7—0,9 м — темно-сірий гумусований супісок;

4. 0,9—1,1 м — сірий супісок;

5. Від 1,1 м — світло-сірий (до сіро-жовтого) пісок. Умовний «материк».

Горизонти 1 та 2 містять залишки матеріальної культури як часів Київської Русі та пізнього середньовіччя, так і від XVIII ст. до сучасності. Горизонт 2 в основному перевідкладений. Горизонт 3 містить залишки матеріальної культури доби Київської Русі (переважно XII—XIII ст.), частково шар перевідкладений або пошкоджений пізніми об'єктами. Шар щільний, містить значну кількість археологічних матеріалів. Горизонт 4 містить переважно матеріали кінця

X — початку XI ст., також іноді пошкоджений пізніми об'єктами. Кількість артефактів значно зменшується в порівнянні з попереднім горизонтом. Межі між горизонтами 3 і 4 нечіткі. Горизонт 5 вважався материковим (2008 р. його було простежено до відмітки 2,5 м від денної поверхні). Проте 2014 р. у світло-сірому піску було зафіксовано наявність крем'яних виробів (попередньо фінальнопалеолітичного часу та епохи бронзи?) у перевідкладеному стані.

Досліджені об'єкти та артефакти. За час дослідження пам'ятки виявлено та відпрацьовано більше 200 об'єктів кінця X—XVI ст.:

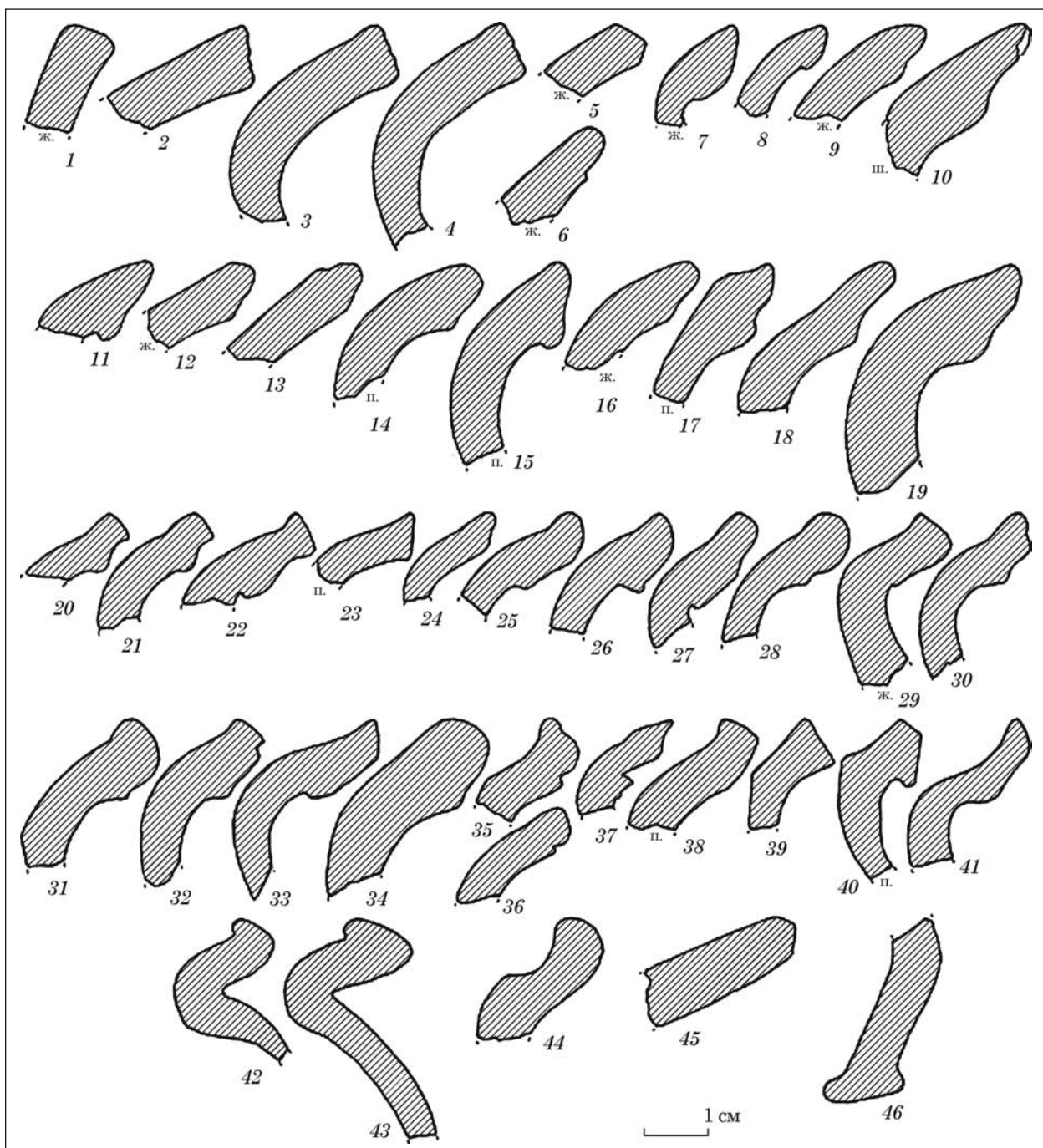

Рис. 1. Керамічні вироби з розкопу 2013 р.

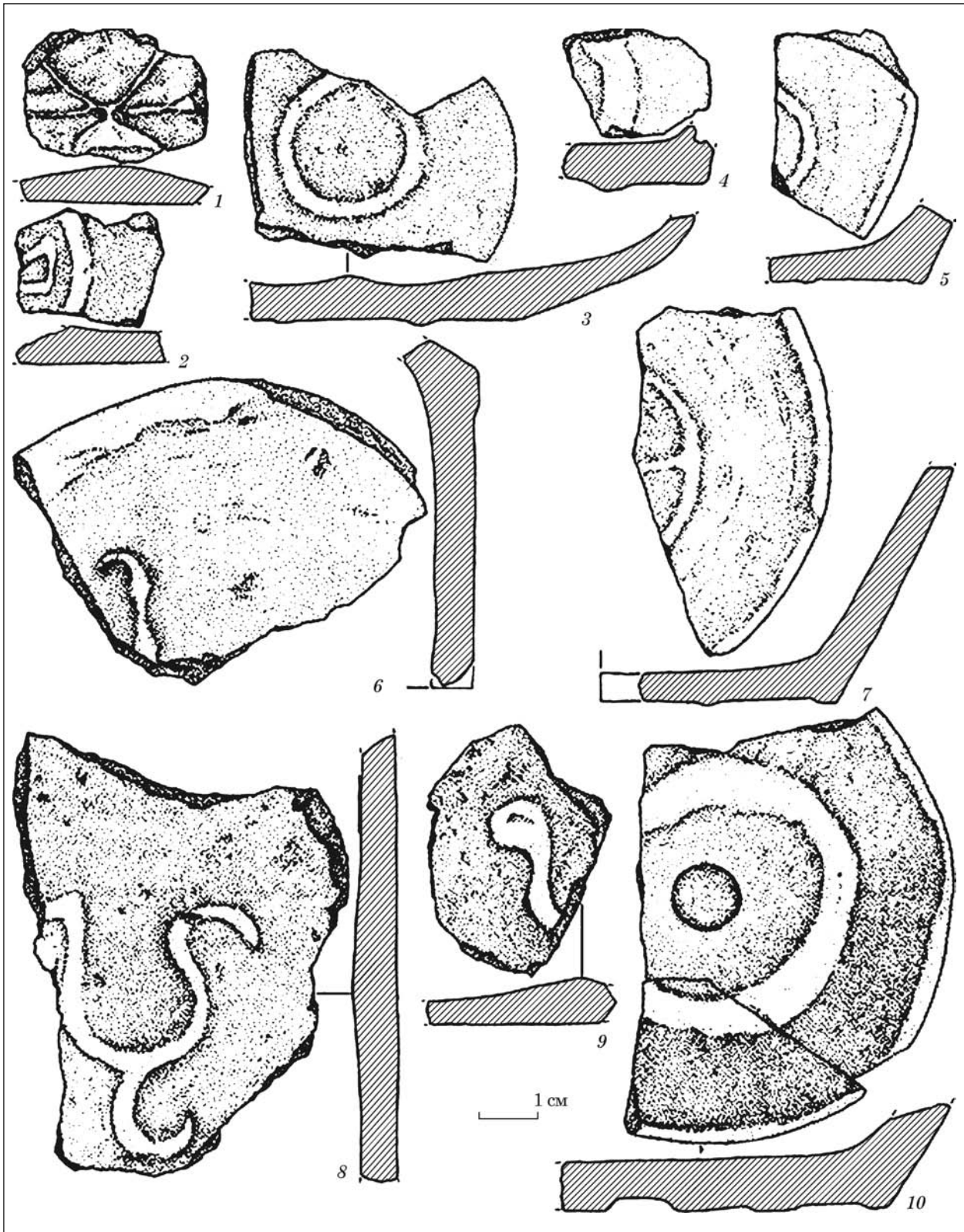

Рис. 2. Керамічні клейма з розкопу 2013 р.

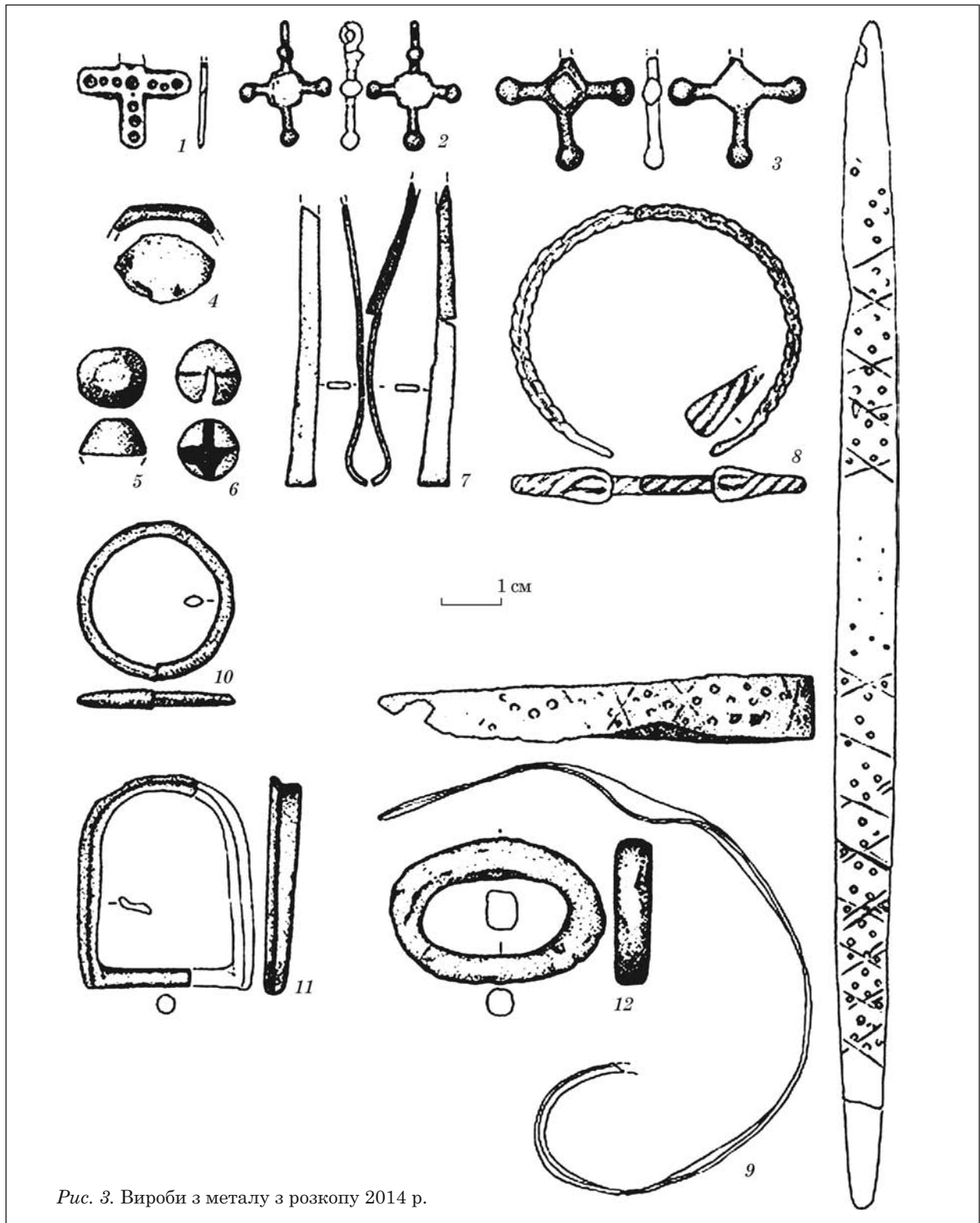

Рис. 3. Вироби з металу з розкопу 2014 р.

опалювана будівля (видовжена напівземлянка з вогнищем посередині) кінця X — початку XI ст., розвал печі, значна кількість господарських ям, шість вогнищ, системи парканів та частоколів; зафіксовані сліди оранки та заступу (рис. 5; 6). 2013 р. було виявлено залишки системи «блюдоподібних» конструкцій діаметром до 0,6 м (4 од.), що розташовані в одну лінію через рівні проміжки одна від одной. Призначення невизна-

чене. Були відібрані зразки, найбільш збережений об'єкт було законсервовано та музеєфіковано.

З усіх закритих комплексів відібрано значну кількість деревини, деревного вугілля, луски риби, палеонтологічних та палеоботанічних зразків.

У результаті польових робіт було отримано значну кількість археологічного матеріалу, зокрема більше 40 тис. фрагментів керамічних виробів (рис. 1; 2; 7, IV) (серед яких значна

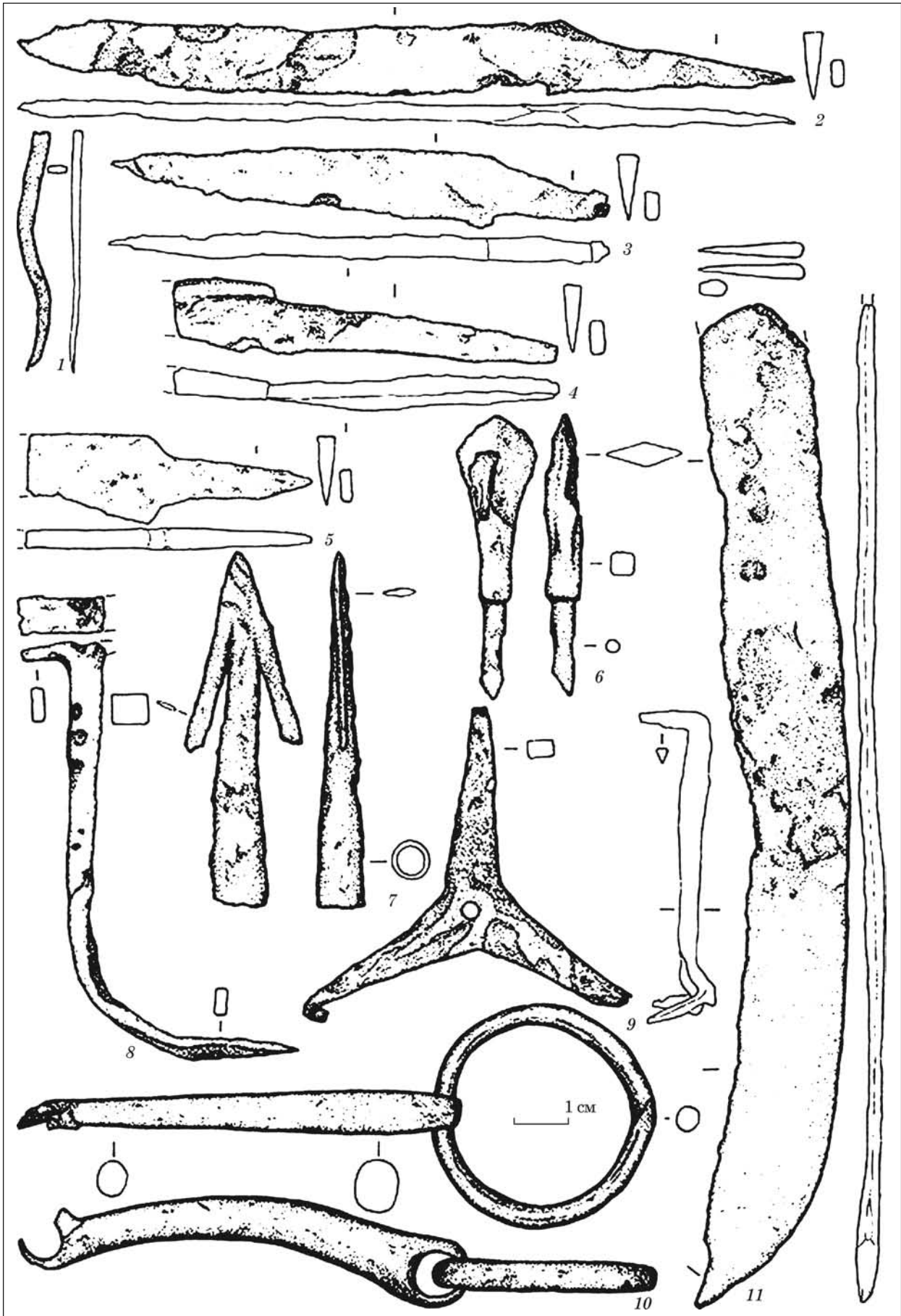

Рис. 4. Вироби з металу з розкопу 2014 р.

кількість з поливою) (рис. 1; 2; 7, V; тут і далі див. кольорову вклейку), в тому числі фрагменти західно-руської кераміки та амфорного імпорту; більше 1500 фрагментів скляних браслетів, 120 скляних намистин (рис. 7, I, II), 53 фрагменти скляного посуду, фрагменти віконниць, 67 виробів з кістки та рогу (див статтю М. С. Сергеевої в цьому збірнику), більше 600 металевих виробів (рис. 3; 4), 52 пряслиця та 16 хрестиків з овруцького пірофіліту (рис. 7, III).

Під час досліджень знайдено та визначено значну кількість остеологічного матеріалу. Більше 50% фауністичних залишків представлено кістками диких тварин (розрахунки за кількістю особин).

Проблемні питання. Результати досліджень літописного Чорнобиля порушили багато питань. Найбільш дискусійними серед них є два: 1. Чи є досліджувана пам'ятка літописним Чорнобилем?; 2. Чи є ця пам'ятка городищем? Першоджерело нам не дає точних координат місця розташування давнього Чорнобиля. Проте непрямих аргументів для цього багато. Досліджувана пам'ятка розташована дуже вдало топографічно та стратегічно: на високому корінному мисі, в місці злиття двох великих річок. Вона має потужний та насичений безперервний культурний шар від кінця X до XIV ст. Існує значна кількість ознак міського типу поселення. Серед артефактів значна кількість бойових стріл (рис. 4, 6—7) та ножів, замків та ключів, елементів кінської зброї (рис. 4, 10). Знайдено велику кількість скляних та металевих прикрас (рис. 3, 1—6, 8—10; 7, I, II), фрагментів скляних віконниць. 2013 р. знайдений стилос (знаходиться на реставрації). Серед остеологічних залишків кістки диких тварин представлені не менше 50%, серед яких є тур, благородний олень та ведмідь.

На сьогодні не знайдені залишки фортифікаційних споруд. Проте пам'ятка розташована в місці тисячолітнього проживання мешканців міста, тому гіпотетичні вали могли не зберегтися; а свідчення переселенців говорять про рови, що існували ще в середині XX ст. (зі слів місцевого краєзнавця Миколи Черніговця). Не знайдено також посаду, подолу або околиного місця, хоча заплава між досліджуваною пам'яткою та Прип'яттю й досі називається «Подолом». На цьому місці було закладено два шурфи, в яких на глибині до 2 м залягають знахідки XVIII—XIX ст. В умовах складної стратиграфії та за браком часу і фінансування шурфи були законсервовані. Територія сучасного міста в інших місцях можливого розташування давнього укріпленого населеного пункту дослід-

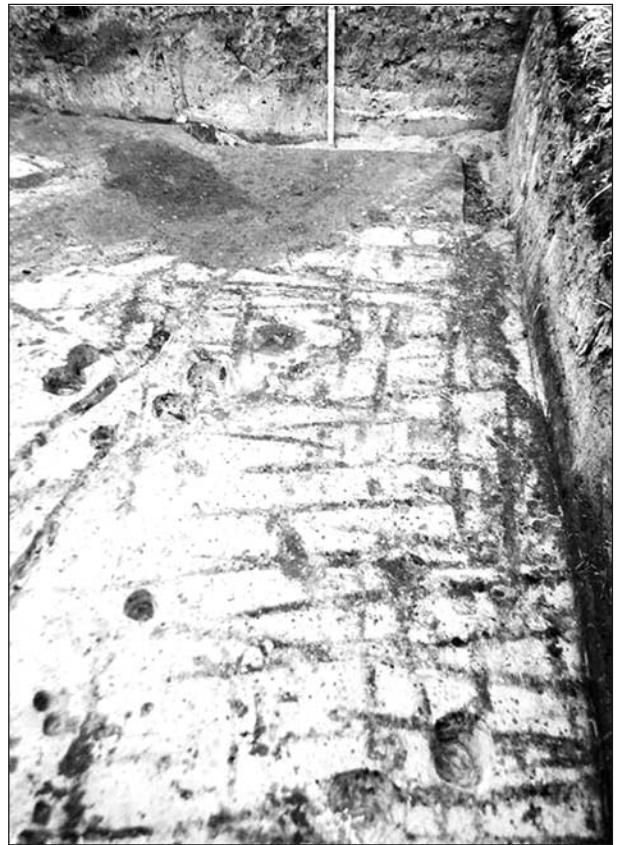

Рис. 5. Сліди оранки. Розкоп 2015 р.

жена. Знахідки давньоруського часу поодинокі, культурного шару не виявлено.

Існує гіпотеза, яка ототожнює Чорнобиль із Стрежевом (Стрижевом), що знаходився приблизно за 2 км вверх за течією р. Прип'яті. Але ця гіпотеза здається не дуже аргументованою. Місце розташування Стрежева (тепер значно пошкоджене сучасним кар'єром, навколо якого знаходиться ліс) було двічі обстежено, проте знахідок давньоруського часу не виявлено. Не було виявлено артефактів давньоруського часу і роботами С. П. Вельміна 1914 р. Можливо, дослідження необхідно провести більш ретельно. 2014 р. за допомогою А. П. Томашевського і С. В. Павленка було обстежено городище в с. Лелів (ур. Гримове за С. П. Вельміним), що деякий час вважалось втраченим. Воно є найближчим з відомих городищ до сучасного Чорнобиля. У його межах наявність культурного шару давньоруського часу поки не зафіксовано.

Таким чином, актуальними напрямками досліджень давнього Чорнобиля є уточнення історичної топографії давнього міста та виявлення історичних складових його структури.

Вельмин С. П. Экскурсия по Днепру и Припяти для осмотра памятников старины в м. Чернобыль, организованная Киевским Обществом Охраны Памятников Старины и Искусства совместно с Киевским Отделом Императорского Русского Военно-Исторического Общества. — К., 1914. — 8 с.

Зоценко І. В., Колибенко В. О. Керамічний комплекс давньоруського городища Чернобыль (за матеріалами розкопок 2008 року) // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. — Чернігів, 2009. — С. 61—63.

Ипатьевская летопись // ПСРЛ. — М., 2001. — Т. II. — 648 с.

Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли: Литовский период. — Біла Церква, 2007. — 408 с.

Манько В. О., Залізник Л. Л., Смірнов А. П., Сапожников І. В. Звіт про археологічні розвідки на території Чернобыльської зони у 2003 р. // НА ІА НАН України. — 2003/171.

Манько В. О., Переверзева О. В. Дослідження городища Чернобыль // АДУ 2006 — 2007 рр. — К., 2009. — С. 263—265.

Новгородская летопись старшего и младшего изводов // ПСРЛ. — М., 2000. — Т. III. — 720 с.

Переверзев С. В. Дослідження городища Чернобыль. Проблеми та перспективи середньовічної археології в зоні відчуження // Археологія і давня історія України : Вип. 1. Проблеми давньоруської та середньовічної археології. — К., 2010. — С. 328—334.

Переверзев С. В. Проблеми та перспективи археологічних досліджень в зоні відчуження // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. — Вінниця, 2011. — Вип. 6. — С. 475—482.

Тихомиров М. Н. Русское летописание. — М., 1979. — 384 с.

С. В. Переверзев

ИССЛЕДОВАНИЕ ЛЕТОПИСНОГО ЧЕРНОБЫЛЯ

Впервые Чернобыль упоминается в Ипатьевском списке в 1193 г. В 2003 г. в результате археологических разведок в зоне отчуждения было локализовано месторасположение летописного Чернобыля. На протяжении 2004—2015 гг. проводились раскопки, в результате которых было исследовано 292 м², частично исследовано и законсервировано — 30 м². В результате полевых работ был выявлен культурный слой от конца X в. до современности. Найдено больше 200 археологических объектов, большое количество артефактов и фаунистических остатков. Значительное место среди индивидуальных находок занимают артефакты, присущие городскому типу поселений: наконечники боевых стрел, замки и ключи, элементы конской упряжи, фрагменты оконниц, стилос, большое количество украшений из стекла и металла. Среди остеологических остатков больше 50% — кости

диких животных, в том числе тура, медведя, благородного оленя. К сожалению, до сих пор не найдены фортификационные сооружения и посад, которые могли не сохраниться в результате хозяйственной деятельности на протяжении тысячелетия либо еще не найдены. Однако характер находок и топографическое расположение памятника могут свидетельствовать о том, что исследуемый памятник является летописным городищем. Разведочные работы на остальной территории современного Чернобыля и в его окрестностях показали отсутствие полноценного культурного слоя, который можно было бы соотносить с летописным Чернобылем. Основным направлением работ в перспективе должно стать уточнение исторической топографии древнерусского городища и выявление его исторических составляющих.

Ключевые слова: городище, зона отчуждения, культурный слой древнерусского времени, планиграфия, стратиграфические особенности, топография.

S. V. Pereverzev

THE ANNALISTIC CHERNOBYL SURVEYS

Chernobyl was mentioned in 1193 in Ipatiev chronicle for the first time. In 2003 the location of the annalistic Chernobyl was identified as the result of archaeological research. During the excavations of 2004—2015 292 m² of the territory were studied. Other 30 m² were partially explored and conserved. As a result the cultural layer dating the late 10th century till the late 20th century was found. More than 200 archaeological objects and a lot of artifacts and fauna remains were found. There were many artifacts of the «city» type among them, such as: tips of martial arrows, locks and keys, elements of the horse harness, pieces of window-sill, a stylus and a plenty of glass and metal decorations. There were also bones of wild animals (like gibbon, bear and deer) which constituted 50% of osteological finds. Unfortunately, the parts of fortification structures and townsmen haven't been still found. They could be ruined as a result of economic activity over the millennia or simply have not been yet found. However, the character of the finds and the topographic location of the archaeological monument may indicate it as the annalistic settlement. Fieldwork on the rest of the modern Chernobyl territory and its environs showed the absence of the full cultural layer, related to the annalistic Chernobyl. The works in the future should be focused on the historical topography of the Old Rus settlement elaboration and finding its historical components.

Keywords: settlement, Exclusion Zone, Old Rus cultural layer, planigraphy, stratigraphic features, topography.

Одержано 8.04.2016

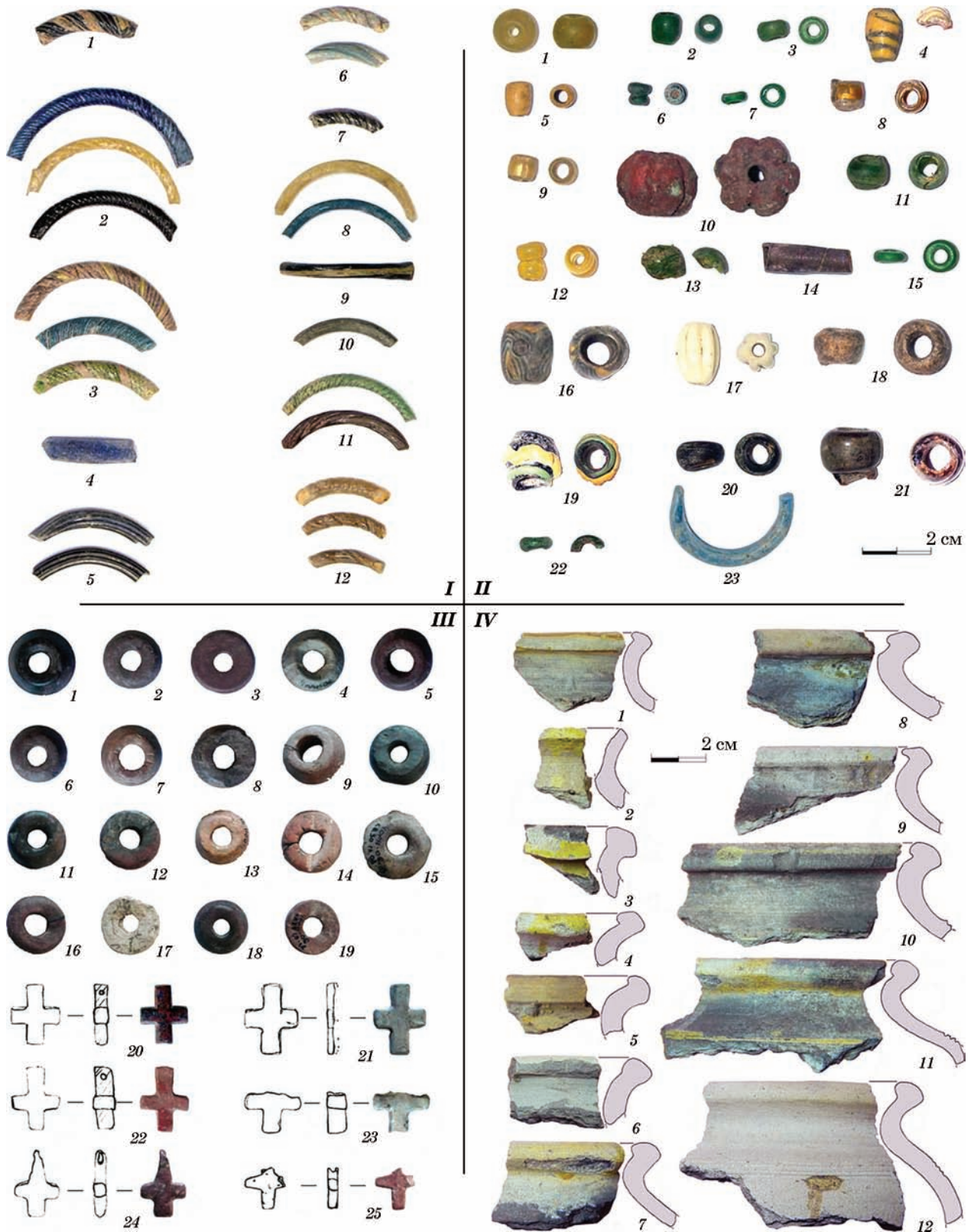

Рис. 7. Матеріали з розкопів: 2004—2008 рр.: I — скляні браслети; II — намистини та каблучка; III — прясла й хрестики з овруцького пірофілітового сланцю; 2013 р.: IV — керамічні вироби з поливою